

Г.Б. Көбденова ^{1*}, М.М. Малбақов ¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: guljihan@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАР (Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармаларының негізінде)

Аннотация. Мақалада Алтын Орда дәуірінің XIV ғасырдағы жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» тілін бірнеше лексика-семантикалық топтарға: діни сөздер, туыстық қатынас, лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік-қоғамдық лексика, сауда-саттық, зияткерлік, адами қасиеттер, жеміс-жидек, астрономиялық, әйел тақырыбы, көңіл-күй, әскери атаулар, көңіл көтеру, аң-құс, жалқы есімдер, асыл тастар атаулары т.б бөліп зерттеп қарастырылады. Жинақталған тақырыптық топтарға статистикалық зерттеу жүргізіліп, олардың жиілігі анықталып, жиі қолданым себептері зерделенеді. Мәтіндердегі синонимдер, антонимдер, омонимдер, көпмағыналы сөздердің қолданылу ерекшелігі көрсетіледі. Кейбір сөздердің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі және жергілікті сөйлеу диалектілеріндегі қолданыстарымен салыстырылады. Араб, парсы тілдеріндегі сөздердің дыбыстық, морфологиялық өзгерістерге ұшырау себептері, қолжазба мен қазірге қазақ тіліндегі нұсқалары қарастырылады. Орта ғасырда қыпшақтық экономикалық дискурстың қалыптасып, дамуының бүгінгі қазақ тілінде экономикалық терминдердің орнығып, лингвоэкономикалық дискурстың кең өріс алуына негіз болғаны нақты мысалдармен дәйектеледі. Мақалада салыстырмалы-тарихи, семантикалық талдау, компонентті талдау әдістері арқылы лексика-семантикалық топтарға бөлінген ескі сөздердің семантикалық өрісі анықталады.

Тірек сөздер: Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері, семантика, лексика-тақырыптық топтар, қыпшақ жазба ескерткіштері, түркітану

Г.Б. Көбденова ^{1*}, М.М. Малбақов ¹

¹ Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан
*e-mail: guljihan@mail.ru

Лексико-семантические группы в языке памятников письменности эпохи золотой орды

Аннотация. В статье представлены лексико-семантические группы слов в языке письменных памятников XIV века эпохи таких как «Гулистан бит-турки» Сейфа Сараи и «Хусрау уа Шырын» Кутыба. Слова были разделены на несколько лексико-семантических групп, таких как: религиозные слова, родственные отношения, занимаемые должности и профессии, социально-общественная лексика, торговля, интеллектуальные, человеческие качества, названия фруктов, астрономические слова, слова относящиеся к женщинам, военному делу, слова мира животных, имена собственные, названия драгоценных камней и т.д. Проводится статистическое исследование собранных тематических групп, определяется их частота и причины частотности. Показана специфика употребления в текстах синонимов, антонимов, омонимов, многозначных слов. Были сделаны сравнения использования некоторых средневековых слов в современном казахском языке и местных разговорных диалектах. Претерпевшие звуковые, морфологические изменения слов в арабском и персидском языках, почерк и современные казахские версии рассматриваются в Средние века, когда кыпчакский экономический дискурс сформировался и развивался на конкретных примерах, которые легли в основу широкого распространения лингвоэкономического дискурса, закрепили экономические термины в современном казахском языке. В статье определено семантическое поле устаревших слов, разделенных на лексико-семантические группы методами сравнительно-исторического, семантического анализа, компонентного анализа.

Ключевые слова: письменные памятники эпохи Золотой Орды, семантика, лексико-тематические группы, памятники кыпчакской письменности, тюркология

G.B. Kobdenova ^{1*}, M.M. Malbakov ¹

¹Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan
*e-mail: guljihan@mail.ru

Lexico-semantic groups of written monuments of the Golden Horde era

Annotation. The article presents written monuments of the Golden Horde era of the XIV century, studying the language of the palace safe "Gulistan bit-Turks" and "Khosrow and Shirin", dedicated to several lexical and semantic groups: religious

words, kinship, positions and professions held, social and social vocabulary, trade, intellectual, human qualities, fruits, astronomical topics, mood, military names, entertainment, proper names, gems, etc. A statistical study of the collected thematic groups is carried out, their frequency is determined for the first time and the cause is investigated. The peculiarity of the use of synonyms, antonyms, homonyms, polysemous words in the texts is indicated. They were compared with the use of some words in the modern Kazakh language and local colloquial dialects. Passing through the sound, morphological changes of words in the Arabic and Persian languages, the manuscript and modern Kazakh versions are considered in the Middle Ages, when the Kipchak economic discourse was formed and developed with specific examples, which formed the basis for the widespread spread of linguo-economic discourse with the consolidation of economic terms in the modern Kazakh language.

The article defines the semantic field of old words, divided into lexical and semantic groups by methods of comparative historical, semantic analysis, component analysis.

Keywords: written monuments of the Golden Horde era, semantics, lexical-thematic groups, monuments of Kipchak writing, turkology

Кіріспе

Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ-оғыз жазба ескерткіштерінің санатына кіретін XIV ғасырдағы Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки (Түркі тіліндегі Гүлістан)» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу, шығармалардың сөздік құрамын лексика-семантикалық топтарға бөліп талдау, статистикасын шығару ісінің қазақ тілінің тарихи қайнар көздерін тануда, тілдің диахрониялық және синхрондық деңгейлерін байланыстырып, ортақ түркілік қабатты анықтауда маңызы жоғары.

Алтын Орда дәуіріне жататын жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу қазақ тілінің жүйесін реттеуге, түркілік тілдік байланыстың тереңдігін, сабақтастығын, тарихи қабатын анықтауға, бағытталған іргелі жұмыс болмақ. Ол үшін нақты бір қолжазбадағы сөздердің лексика-семантикалық топтарын анықтап, транскрипциясы мен аудармасын жасап алу қажет. Сол себепті мақаламызда Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» мен Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармасындағы сөздерді лексика-семантикалық, тақырыптық топтарға бөліп, жиілігі тұрғысынан ең көп кездесетін сөздердің статистикасын анықтап зерттеуді мақсат тұттық.

Қожа Ахмет Яссауи бабамыз дініміздің арабтанбай түркілік, гуманистік бағыт алуына бағдар сілтесе, Алтын Орда дәуірінде жазылған қыпшақ жазба ескерткіштері әдебиетіміз бен тіліміздің парсыланбай, түркілік бояумен астасып, түркілік бет-болмыстың сақталуына еңбек етті. Арабылану мен парсылану жалыны шарпыса да, түркілік мәдениет аясы көркем шығарма жанры арқылы кеңейіп, терең тамырдан нәр алып, түркілік іргетасты сақтап, сөзден күмбез орнатты.

Материал және әдістер

Мақаламызда біз лексикографиялық еңбектер ретінде Э.Н.Наджиптің «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века» сөздігін (Наджип, 2017), Әрсен Ибатовтың «Хұсрау уа Шырын» шығармасының сөздігін (Ибатов, 1974), Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігін» (Мамырбекова, 658), А.Сейтбекованың «Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігін (XII-XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде)» (Сейтбекова, 452), «Қазақ тілінің аймақтық сөздігін» («Қазақ тілінің аймақтық сөздігін, 824»), М.Сабыр, Б.Сағындықұлы мен Ж.Манкеевалардың еңбектерін негізге ала отырып, ортағасырлық ескерткіштер лексикасын бірнеше лексика-тақырыптық, семантикалық топтарға бөліп қарастырамыз.

Қазақ тілінің қыпшақ негізден тарағанын, түркі тілдерінің туыстық байланысын анықтау мақсатында *салыстырмалы-тарихи әдіс* қолданылады. Алтын Орда дәуіріне жататын жазба мұралардағы семантикалық байланыстарды ашу үшін *салыстырмалы-тарихи әдіс* және *сөздердің қолданылу жиілігін анықтау әдісі* пайдаланылады. Жиілігі тұрғысынан ең көп кездесетін сөздер анықталады.

Семантикалық талдау. Семантика – тіл бірліктерінің мағынасын зерттейтін лингвистиканың бір саласы. Жазба мұралардағы сөздердің семантикасын ашу үшін құрылымдық лингвистикадан басқа, философия, тарих, этнография, психология және басқа ғылымдармен тығыз байланыста зерттеу жасау керек. Сөз мағыналарының пайда болуы, көнеруі, жаңғыруы, тарылуы, архив қабатқа өтуі болмыс пен ойлауға, сөз бен оның тарихына, атау мен қоғамның т.б. өзара қатынастарына тығыз байланысты. Семантикалық талдау кезінде жазба ескерткіштер жазылған кезеңдегі қоғамдық-саяси, тарихи, әлеуметтік жағдаяттарды және мәдени, экономикалық, діни ерекшеліктерді ескеру қажет.

Сөздердің семантикалық құрылымын анықтау барысында *компоненттік талдау* қолданылады. Компоненттік талдау – мағынаны кіші семантикалық компоненттерге ажыратуға бағытталған тілдің маңызды бірліктерінің мазмұндық сапасын зерттеу әдісі.

Әдебиетке шолу

Шетелдік түрік ғалымдарынан Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштердің сөздік құрамын талдап, сөздігін жасап, ғылыми-теориялық зерттеулер жасаған А.Караманлиоглу, Науғуллаһ Каһуа, А.Тан, «Түрік тіл құрылымының» басылымдары, татар ғалымдары Р.Ф.Исламов, отандық ғалымдар проф. М.Оразов қазақ лексикасының құрамын лексика-семантикалық топтарға бөлсе, жазба мұралар бойынша Сейф Сараидың «Гүлістанның» тілін зерттеп, «Хұсрау уа Шырынның» негізінде тарихи-салыстырмалы сөздігін жасаған Э.Н.Наджиб, Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің сөздігін жасап, түсініктемесін берген проф. Ә.Ибатов, Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» шығармасын қазақ тіліне тұңғыш рет толық аударған Ә.Керімұлы, түркі лексикасының семантикалық деривациясын және түркі тілдерінің тарихи полисемиясының құрылымын зерттеген проф. Ш.Жалмаханов, түркі сөздерінің этномәдени қабаттарына талдау жасаған проф. Ж.Манкеева, Алтын Орда ескерткіштерін, соның ішінде «Хұсрау-шырынның тілін» жан-жақты зерттеген проф. М.Сабыр, Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосомиотикалық кеңістікті қарастырған ф.ғ.д. Б.Сүйеркүл, ортағасыр көркем поэтикалық жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кірме эмотив лексиканың қолданысын зерттеген ф.ғ.к. А.Сейтбекова, «Мұхаббатнаме» ескерткішінің (XIV ғ.) лексикасын қарастырған С.Тәшімбаев, Алтын орда дәуірінің ескерткіштерінің транскрипциясын жасау бойынша көптеген жұмыстар атқарған ф.ғ.к. Т.Қыдыр т.б. ғалымдардың зерттеулері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Лексика-семантикалық топта лексикалық мағынасына қарай кемінде екі немесе одан да көп сөздерге топталып, тек бір сөз табына енетін сөздер ғана алынады. Лексика-семантикалық топқа бөлу үшін сөздердің лексикалық мағынасын, олардың семантикалық құрылымын анықтау қажет. Қазақ тіл білімінде сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлудің ғылыми қағидалары анықталған. Бірақ барлық тілдерге бірдей сай келетін ортақ ереже болмайды. Әр тілдің, әр дәуірдің өзіне тән лексика-семантикалық топтары болады. Бұл жалпы қағидалардан ауытқуға не жаңа қағидалардың жасалуына түрткі болады. Себебі сөздердің лексикалық мағыналарының құрамында ұлттық реңк пен тарихи сипат болады. Бұл сөзсіз жалпы қағидаға өзгеріс енгізеді.

Алтын орда дәуірінің жазба ескерткіштеріндегі сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлу үшін, ең алдымен, әр сөздің семантикалық құрылымын анықтау керек. Сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа бөлудің өзіндік шарттары бар. Бір лексика-семантикалық топтың құрамына енетін сөздер өзара бір мағыналық сыңар семалар арқылы байланысып, сөздердің дербестігі сақталып, бірі екіншісін мағыналық жағынан толықтырып, ұштасып, антонимдік, синонимдік сыңарлар бір лексика-семантикалық топтың аясында болып, іштей семантикалық топтарға бөлініп, байланысып, лексика-семантикалық топ құрамындағы сөздер бір сөз табынан болуы керек т.б. (Оразов, 1991: 136).

Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің лексикалық құрамы лексика-семантикалық топтарға бөлініп талданды. Атап айтқанда, Сейф Сараи шығармасы бойынша *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері; әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер; рухани білім, зияткерлік мағынасындағы лексика-тақырыптық сөздер; туыстық қатынасты білдіретін сөздер; аң атауларын білдіретін сөздер; әйел мәнді лексика-тақырыптық сөздер; сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер; көңіл көтеру семасындағы лексика-тақырыптық сөздер; жеміс-жидек атаулары; әскери атаулар* тәрізді тақырыптық топтарға бөлінді. Олардың ішінде ең көп кездесетіндері: *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер.*

Осы тілдік бірліктерге жасалған статистикадан байқағанымыздай, «Гүлістан» туындысы XIV ғасырдың, өз дәуірінің айнасы, Сағди шығармасының аудармасы болып, түпнұсқаны негізге алып жазылған шығарма болғандықтан, сол дәуірге тән сөзсаптам мен түсінікті беретіні, парсы мен қыпшақ-оғыздық мәдениеттер тоғысындағы тілдік картинаны беретіні сөзсіз.

Алтын Орда дәуірінде де негізгі ұғым-түсініктерде кез келген мемлекет, хандықтың тірегі болатын *дін, билік, экономика* салалары басты орынға шығып, «Гүлістан» шығармасында жиі көрініс тапқан.

Сағди мен Сараи – екі ақын, екі мемлекет өкілі, ол мемлекеттер Ислам дінін берік ұстанған. XIV ғасырда Ислам діні кең қанат жайып, гүлденіп, тек қана дін тұрғысынан емес, сонымен қатар рухани және зияткерлік салада, мемлекет басқару ісінде, экономикалық басқару ісінде де шарифат заңдары мықтап орын алғанын қолданылған сөз бірліктері, «діни атаулар» атты лексика-тақырыптық топтардағы сөздерден көре аламыз. Ең жиі қолданылған сөздер: *мәлік (108), Тәңірі (42), Тағала (30), Алла (5)*.

Ислам діні билік арқылы күшейіп, мемлекеттің негізгі заңы саналатын шарифат талаптарын орындау арқылы қоғамдық-әлеуметтік қатынас жаңа деңгейде күшейді.

Дін мен мемлекеттің беріктігін нығайтатын – ел басқарушы тұлғалар мен әртүрлі лауазым мен кәсіп иелері. Жазба мұрада *сұлтан (97 рет)* мен *фақыр (74 рет)* сөздері ең жиі кездескен сөздер деп айтамыз. «Шығарма – өз қоғамының айнасы» десек жоғары топ пен төменгі топтың арасындағы әлеуметтік байланыс шығармада көрініс тапқан.

Үшінші ең көп кездескен лексика-семантикалық топтағы эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер жатады. «Гүлістан» шығармасы – адамның шынайы болмысы мен табиғатына тереңірек үңілуге талпынған, ғибраттық сипаттағы, тәлім-тәрбие мәндегі хикаяттардың жиынтығы. Сол себепті адамның көңіл күйі, адами қасиеттер, туыстық қатынастары, адамның рухани, эмоционалды, зияткерлік, кәсіби, іскерлік қатынастары көрініс тапқан шығарма болғанын сөздердің жиілігінен-ақ байқауға болады. Эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздердің ішінде ең жиі қолданылатын «көңіл» сөзі 72 рет кездеседі. «Көңіл» сөзін шығарманың өн бойында адамның рухани дүниесінің негізгі бір бөлшегі болып орын алып, «жүрек» сөзімен мағыналас келгенін байқауға болады.

Ал Құтып шығармасы бойынша *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер; рухани білім, зияткерлік мағынасындағы сөздер; туыстық қатынасты білдіретін сөздер; аң атауларын білдіретін лексика-тақырыптық сөздер; әйелге қатысты сөздер; сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер; көңіл көтеру сөздері; жеміс-жидек атаулары; әскери атаулар* тәрізді тақырыптық топтарға бөлінді. Оның ішінде ең көп кездесетін: *сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер*.

Әлемдік сауда жолы – Ұлы Жібек жолы – Алтын Орда дәуірінде сауда-мәдени байланыстың қарқынды дамуына ықпал етті. Өз кезегінде «*тіл экономикасы*» деген ұғым Алтын Орда дәуірі мен сол заманның жазба мұраларында өз көрінісін тапқан. Бұған қыпшақтық тілдік санадағы «сауда» концептосферасының тілдік бірліктері дәлел. Іскерлік ойлау қабілетінің, халықаралық сауда байланысының тілдік білімдер жүйесі, тілдік құзіреттілігі бүгінгі қазақ тіліндегі экономикалық терминдердің қалыптасуына зор үлесін қосып, негізін қалауға септесті. *Сауда-саттық атаулары* тобындағы сөздерді топтастырғанымызда көптеген сөздердің аздаған фонетикалық өзгерістерімен бүгінгі күнге дейін сақталып, белсенді қолданыста жүргенін байқадық. Мәселен, *баж, қарыз, пайда, парыз, қаржы, қызмет, шарт* сөздері Алтын Орда дәуірінің жазба мұраларында жиі кездеседі. Орта ғасыр дәуірінде «*арабы, парсылық, қыпшақтық экономикалық дискурс*» өзара сабақтасып байланыста болғанын көре аламыз. Экономикалық жүйе мен соған тән атаулар мен терминдер тілдің мәртебесін арттырып, қолданыс аясын кеңейтетіні – заман талабы.

Әуел баста «жер салығы» мағынасын берген «хараж, харыж, харж» сөзі бүгінгі қазақ тіліне «хажы, қаржы, қаражат» болып фонетикалық өзгерістерімен еніп, қалыптасқан. *Хараж, гараж, төлем, салық, садақа, ұшыр, зекет* деген мағыналас сөздер синонимдік тізбек құрайды. Орта ғасырлардан бастап белсенді қолданылып келе жатқан хараж сөзі ауыз әдебиеті үлгілері «Қисса қырық уәзір» «Хикаят дастан Хатымтай» т.б. жыр-дастандарда да жиі қолданылып, бүгінгі күні «қаржы, қаражат» деген терминдік мағынаға ие болып тілімізде берік орнықты.

Ең жиі қолданылған сөз «сату» сөзі (4) және сан есімдерден «мың» сөзі (22 рет).

Асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздердің ішінде ең жиі кездесетін сөз «алтын (13 рет), жауһар (8 рет)» сөздері. Алтын мен жауһар қай заманда да өзінің материалдық пен тілдік

санадағы мәртебесінен түспеген, құндылығынан айрылмаған. Материалдық зат формасынан ғашығының сұлулығын сипаттап, құндылығын арттыратын теңеу ретінде қолданып, әрі саудасаттықтың негізгі формасы, құндылық көрсеткіші болып саналып, сұлу қыздарға метафоралық теңеуден жаңа туған сәбиге ардақты есім ретінде қойылған. Әлі күнге қазақ арасында «алтын, жауһар сөзінің баламасы Гауһар» есімді қыздар көптеп саналады.

Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ-оғыз жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің лексикасын бірнеше лексика-семантикалық топқа бөліп қарастырайық:

1. *Діни атаулар: Алла, Тәңірі Тағала, Хақ Тағала, Сун'* (жаратылыс), *Халиқ, Халлақ* (һич әксүксіз йаратмыш аны халлақ. / Еш кемшіліксіз жаратты оны жаратушы (XIII, 762).

2. *Туыстық қатынасты білдіретін сөздер: ата, әке, бала, аға, қарындас* т.б.;

3. *Лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер: анбийа* (пайғамбарлар, әулиелер), *сұлтан, уәзір, патша, дәруиш, сопы, ұры, ғалым, акабир* (ақсүйек), *бай, устад* (ұстаз), *сахиб* (қожайын), *мәлик* (билеуші); *мәликлар надар* (даңқты билеушілер), *гада* (кедей), *нүкер* (нөкер), *шаһ* (шах), *хұсрау* (патша), *фақиһ* (заңгер) т.б.

Мысалдар: Хайр етіб болғай *мәликлар надар* кетті қойұб һәр бірі бір йадгар / Қайырымдылық етіп бұрынғы өткен даңқты мәліктер, кетті қойып әрбірі бір жәдігер (Гл.); Уажубтур ман *гадага* жан сатарға. / Мен кедей мәжбүрмін жан сатарға (Гл.), Күтер ерді хабар келгей тейү *шаһ* фырақ түнінде бір туғғай тейү маһ. / *Содан бері күтер еді «хабар келгей» деп шах, жалғыздық түнінде бір туғай деп Ай* (XIII, 22a3); Не *Хұсрау* кім бұ күн һәм *Хұсрау-и Чын* керек үгресе падишаһлықны сендін. / Патша кім бүгін және Қытай патшасы, көріп үйренсе патшалықты сенен (XIII, 6b18); Бұ заман фақиһқа рағбат қылмаз һич *фақиһ* теб кімсе хұрмәт қылмаз. Бұл заман заңгерге мейірімдік білдірмейді еш, заңгер деп біреу қылмас еш (XIII, 11769).

4. *Аң атауларын білдіретін лексика-тақырыптық сөздер: лашын, лала* (қызғалдақ), *хурус* (әтеш), *бұлбұл, шахбаз* (сұңқар) т.б.

Мысалдар: Нетек кім таң *хурус* ұрдыса дем. / Қалай таң қоразы шақырды, солай (XIII, 20a14); Кайу бағ *бұлбұлы* бұ шақлан сайрар. / Бақтағы қайсы бұлбұл осылай сайрар (XIII, 96b16). Йана көр бар йері бар аты Абхаз қылұр сайд ол салар құшларқа *шахбаз*. Және көр бір *жері бар – аты Абхаз, саятшылық қылар ол салар құстарға сұңқар* (XIII, 12b13).

5. *Жалқы есімдер: Шейх Сағди, Махмуд Ғазнауи, Аяз, Атымтай, Мұса, Дәуіт, Жүсіп, Мәвла қазы Мухсин, Әбу Хурайра, қайсарқа – Рим императорлығына: Бұ шаһ хабар қайсарқа ызды кім бол агах.* / Бұл шаһ Рим имераторлығына сақ болуы туралы хабар жеткізді (XIII, 4568) т.б.

6. *Адами қасиеттер: алчақ* (момын, қайырымды), *аманат* (шыдам, төзім), *анжас* (жаман, жексұрын), *аркан* (үлкен, саңлақ), *ангиз* (қызығу).

7. *Жеміс-жидек атаулары: алхоры, армуд* (алмұрт) т.б.

8. *Зияткерлік мағынасындағы сөздер: ма'рифат* (білім), *ма'рифатның манбайы* (білімнің қайнары): *Ма'рифатның манбайы сахиб-у назар.* / Білімнің қайнары, мейірім иесі (Гл.) т.б.

9. *Сауда-саттық атаулары* тобындағы сөздерді топтастырғанымызда көптеген сөздердің аздаған фонетикалық өзгерістерімен бүгінгі күнге дейін сақталып, белсенді қолданыста жүргенін байқадық. Мәселен, *баж, қарыз, пайда, парыз, қаржы, қызмет, шарт* сөздері Алтын Орда дәуірінің жазба мұраларында кездеседі.

Баж (баш салығы), қарз (қарыз), қарз қылды (қарыз қылды), файда (пайда), фарз (парыз), фарз қылды (парыз қылды), хызмат (қызмет), шарт (шарт), хараж (салық), харыж (қаржы), харыж қылғыл (қаржы жұмса), суд (пайда, табыс), футух (пайда), футух үзрә футухуң болғай (пайданың үстіне пайда түсер), динар (тиын ақша), мата' (тауар), мата' тұтма (тауарыңды ұстама), тама' аз тұт (ашқарақтық жасама) т.б.

Мысалдар: Бұйұрды татғаууллар қойды *бажын.* / Бұйұрды салық жинаушылар салық салды (XIII, 50a7). Қамұғқа хызматыны фарз қылды жазасын өзінге *қарз қылды.* / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Сен өз *файдаң* үчүн бір пәндім ал йар мата' тұтма қачан табсаң *харидар.* / Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы (XIII, 73b3). Қамұғқа хызматыны *фарз қылды* жазасын өзінге *қарз қылды.* / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Ұлаш *хызматқа* разы қыл тән у жан кішіге қылма хажатлығ қыл ихсан. / Әрдайым бар жан-тәнімен

қызмет көрсетуге ризашылық білдір, кісіні тәуелді етпе, қайырымдылық жаса (XIII, 4620). Қамұғқа хызматыны *фарз қылды* жазасын өзінге *қарз қылды*. / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Бұл *шарт* үзә кім аның хызматында нүкерсіз тұрмағайсын һәм қатында. / Бұл шартпен оның қызметінде, нөкерсіз қалмайсың қасында (XIII, 35617). *Хараж* алғач келүр ол тегсе Румға. / Салық алуға келер ол Румға да (XIII, 6611). Аның тек йер таубі бізге хабар қыл берелің *харжыны* қарсы қобарғыл. / Сондай жер тауып бізге хабарла, қаржысын береміз, сарай көтергіл (XIII, 26616). Бұларны сат ішінге *харыж қылғыл*. / Бұларды сат және өз ісіңе жұмса (XIII, 61611). Әгәр болсаң ауыч тобрақда хушнуд саңа болмаз зиан бізге болүр *суд*. / Егер болсаң (бір) уыс топырақта риза, саған болмас зиян, бізге бола пайда (XIII, 3a18). Тама' аз тұт әгәр көб йесеңен һәм *футух үзрә футухуң болғай* ол дәм. / Ашқарақтық жасама, егер жесең де һәм, пайданың үстіне пайда түсер сол сәтте (XIII, 77621). Әгәр йок ерсе менде мал-у *динар*. / Егер болса менде мал мен динар (XIII, 66a1). Сен өз пайдаң үчүн бір пәндім ал йар *мата' тұтма* қачан табсаң харидар. / Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы (XIII, 7363). *Тама' аз тұт* әгәр көб йесеңен һәм *футух үзрә футухуң болғай* ол дәм. / Ашқарақтық жасама, егер жесең де һәм, пайданың үстіне пайда түсер сол сәтте (XIII, 77621).

«Гүлістан» мен «Хұсрау уа Шырында» кездесетін араб, парсы сөздерінің графикалық, лексикалық, грамматикалық сипаты туралы Г.Мамырбек пен А.Сейтбекованың мақалаларында толығырақ айтылған (Мамырбек, Сейтбекова, 2023: 173).

А.Ибатовтың сөздігінде «Харидар (пар.) – *сатып алушы*. Қачан нiлiнге тапсаң хуш *харидар*. *Қашан бояуыңа тапсаң жақсы алушы* (XIII, 42a3). Сен өз пайдаң үчүн бір пәндім ал йар *мата' тұтма* қачан табсаң *харидар*. Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы (XIII, 7363). Харидарлық (пар.) – *сатушылық*. Уали гауһар елiнге кiрмесе бiл *харидарлық* қылыб тебреткей ол тiл. *Алайда гауһар қолына түспесе, бiл, саудаласып, ол тебiрентер тiл* (XIII, 3563)» деп «сатып алушы, сатушылық» мағыналары ғана берiлген. Г.Мамырбекованың сөздігінде «қардар» деген қолданыспен қатар жыр-дастандарда «зәру, ынтық» деген мағынасын да көрсетеді (Мамырбек, 2017).

Бұл мәтiндерден байқағанымыздай араб, парсы және түркілік экономикалық атаулар жиі, белсенді қолданыс тауып, дыбыстық өзгерiстерге түсіп, бүгiнгi қазақ тiлiнде қолданыс тапқандарын көре аламыз. Лингвоэкономикалық қолданыстарды екі топқа бөлуге болады: бiрi – бүгiнгi күнi де қолданылып жүрген атаулар (баж, пайда, қарыз т.б.); екiншiсi – қолданыс аясынан шығып, ескiрiп, тiлдiң пассив қабатына өткендер (динар, футух, суд, харидар т.б.).

Шар' (ар.) – 1. *Заң*. 2. *Ашу, кек, жанжал, дау*. Аның *шар'ы* өңiн дiнлернi үздi. *Оның заңдары басқа дiндердi бұзды* (XIII, 4a15). Шар' ұчмақына – *заң жұмагына*. Бұл *шар' ұчмақына* кiр отны үнұт. *Бұл заң жұмагына кiр, отты ұмыт* (XIII, 114a17).

Қазақ тiлiнiң Шығыс жақтағы Семей, Батыс сөйленiстерiндегi Маңғыстау, Түркіменстан қазақтарының тiлiнде *ашулы, ызалы* мағынасындағы қолданыс сақталған. *Оның мiнезi шар* (Семей, Үржар). *Мынауың бiр iздегенi төбелес, мiнезi шар жiгiт қой* [5, 737].

10. *Астрономиялық атаулар*: Сураййа (ар.) – *шоқжұлдыз* (XIII, 5a19). Парсының *mah* (ай), *mah тугғай* – (*Ай тугғай*), *mahi* (сұлу, көркем) сөзi қазақтың ұғымындағы «ай, айдай сұлу» сөзiмен сабақтасады. Оны «Хұсрау уа Шырын» мен Бұқар жыраудың жыр жолдарынан кездестiреміз. Күтер ердi хабар келгей тейү шаһ фырақ түнiнде бiр *туғғай* тейү *mah*. *Содан берi күтер едi «хабар келгей» деп шах, жалғыздық түнiнде бiр тугғай деп Ай* (XIII, 22a3). Кiшен сүрткен азақын ол йүзi *mah* қылыб шафақат өпер ердi қылу аһ. *Кiсен салған аяғын ол жүзi ай аяушылық бiлдiрiп сүйер едi тартып «уһ»* (XIII, 11164). "Қалмақтан алсаң *mahi* бiр зайып, сүйегiндi жоғалтпас." (*Бұхар жырау*).

11. *Көңiл көтеру семасындағы лексика-тақырыптық сөздер*:

Төмендегi мысалдарға қарасақ, «Гүлістан» мен «Хұсрау уа Шырын» шығармаларында көңiл көтеру жақсы сөз айтып, жиын-той жасау, қызыл шарап ішу, аң аулап, саятшылыққа шығу сипатында болғанын көреміз.

Нуш (1. Сусын. 2. Тәтті шырын), нуш қылды (шарап ішті), шараб-и арғувани (ал қызыл шарап), чам (бiр кесе шарап), сайад (саят, аң аулау), сайад қылүр (саятшылық қылар), шауқ (ынтызарлық), шауқ оты (құмарлық оты), шауқы орнамыш (ынтызарлық орнады), шакар төкті (жақсы сөз айтты), 'узр (алғыс), 'узр айтүр (алғыс айтты), мәжліс (жиын-той), шахват (шабыт),

шахват артар (шабыты оянар), ишрат (той), ишратсыз (тойсыз), ишрат етті (тойлады), хуш (жақсы) т.б.

Мысалдар: Шараб-и арғувани нуш қылды таң атғынча қобұзчы чанг чалды. *Қызғылт шарап ішті, таң атқанша қобызшы шаңқобыз шалды* (ХШ, 1064). Қылу нуш ол шараб-и арғувани ачылды көңлі хұррәм болды жаны. *Ішілді ал қызыл шарап, көңілі көтерілді, жаны қуанышқа бөленді* (ХШ, 100а4). Райаханлар ара йүрүб ічі чам. *Райхан гүлдер арасында жүріп ішті бір кесе шарап* (ХШ, 37620). Йана көр бар йері бар аты Абхаз қылұр сайад ол салар құшларқа шахбаз. *Және көр бір жері бар – аты Абхаз, саятшылық қылар ол салар құстарға сұңқар* (ХШ, 12613). Йана шауқ оты бірлә сызды йағы. *Және құмарлық отымен еріді майы* (ХШ, 4865). Бұ йаңлығ орнамыш көңлінде шауқы. *Осылайша көңілінде ынтызарлық орнады* (ХШ, 16а18). Йана 'узр айтұр ол Хұсрауқа Шырын шакар төкті ошол Шырын еріндін. *Қайтадан алғыс айтты ол Хұсрауға Шырын шекер төкті сол шырын ернінен* (ХШ, 34616). Шамтек сызма әй мәжлісге чын нұр. *Шам сияқты еріме, ей, жиында шын нұр* (ХШ, 2666). Көрүб ол ташны анда шахват артар. Көріп ол тасты онда шабыты оянар (ХШ, 14а18). Кечүрміз ерді ишратсыз ма бір түн. Тойсыз өтпеді бір күн (ХШ, 3265). Йазыда қондылар хуш ишрат етті. Жазық жерге тоқтап, жақсы тойлады (ХШ, 16а8). Йазыда қондылар хуш ишрат етті. Жазық жерге тоқтап, жақсы тойлады (ХШ, 16а8).

Орта ғасырда «жиын-той» мағынасын білдірген мәжіліс сөзі бүгінгі қазақ тілінде Парламенттің төменгі палатасы, алқа құрып жиналыс жасайтын мемлекеттік мәні жоғары мекеме атауын білдіріп, мағынасы кеңейгенін көруге болады.

12. *Әйел мәнді сөздер*: қырқын (*қырқын, қызметші қыз*), қырнақ (*қызметші әйел*), мата' (*көңілде әйел*), чури (*күн*), малика (*ханшайым*), ханым (*ханым*), хатун-е замана (*замана әйелі*), маликай и аср (*ғасыр ханшайымы*) т.б.

Мысалдар: Қамуғ йығлыб қатында қыз у қ ы р қ ы н — *бәрі жиылып қасына қыз бен қырқын* (67р-17). (ХШ). Тутар қач қ ы р н а қ ошбу іш үчүн ол — *ұстар көп қызметші әйелді осы іс үшін ол* (76в-41) (ХШ). Йат оғрыдын м а т а 'ны сәвсә болур — *жат ұрыдан көңілде боларлық әйелді талап етсе болар* (57р-19). (ХШ). Әгәр үчмахда чури ерсе мәшһүр. / Егер жұмақта күндер мәшһүр болса (ХШ, 13а2). Ханым бірлә малика атынга бір кітабы қылғуқа қыл деді тадбир. / Ханым мен ханшайымның атына бір кітап жазуға шешім қабылда, - деді (ХШ, 7а10). Ханым бірлә малика атынга бір кітабы қылғуқа қыл деді тадбир. / Ханым мен ханшайымның атына бір кітап жазуға шешім қабылда, - деді (ХШ, 7а10). Маликай и аср хатун е замане. / Ғасыр ханшайымы, замана әйелі еді (ХШ, 6а17).

Бүгінгі қазақ тілінде *қыз-қырқын* қос сөз ретінде қолданылатын *қырқын* сөзінің мағынасы бұлыңғыр тартып, көнерген сөз санатына қосылған. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің тілінде *қырқын* сөзі «қызметші қыз» мағынасында қолданылған.

13. *Эмоция мәнді көңіл күй тобындағы сөздер*: муфаррих (*қуаныш*), қысқанч (*қызғаныш*), матам (*қазаның қайғы-қасіреті, күйік, күйініш*), мағрур (*тәкаппар*), мағрурлуқ (*тәкаппарлық*) т.б.

Мысалдар: Тегма бір жанға муфаррих болмағатегма хатырны мушаррах қылмаға. *Әрбір жанды қуанышқа бөлеу үшін әрбір жанды бақытты ету үші (жазылды)* (Гл.). Бұ күн сунды муффарих гул киби кел. *Бұл күні қуаныш гүлін ұсынды* (Гл.). Біл ол қысқанч ерүр малынға — *біл, ол қызғаныш қылар малына* (73в-16). (ХШ) Сәвүнчкә әврүлүб әксілді м а т а м — *сүйінішке үйіліп, азайды күйініш* (32р-37). (ХШ) Сән ошбу дәвләтінгә болма м а ғ р у р (106р-3) — *сен осы дәулетіңе болма тәкаппар*. (ХШ) О л м а ғ р у р л у қ башыңны йанур — *ол тәкаппарлық басыңды жоюр* (52р-18). (ХШ)

Г.Мамырбек сөздігінде (Мамырбек, 2017) «мағрур, мағрур» сөздеріне 1. *Алдану*. 2. *Соқыр болу, көрмеу* деген анықтама береді. Сән ошбу дәвләтінгә болма м а ғ р у р — «сен осы дәулетіңе болма тәкаппар» деп те, «сен осы дәулетіңе алданба» деп те беруге болатын секілді.

14. *Әскери атаулар*: қылынч, қылыч (*қылыш*), ләшкар (*әскер*), сипахи (*әскери қызметкер*), ханжар (*қанжар*) т.б.

Мысалдар: Қ ы л ы н ч урсаң қайытмазмән сүнүндін — *қылыш ұрсаң қайтпасын сүңгіңнен* (98в-34) (ХШ). Тілі бірлә қылычлар урды (91в-24) — *тілімен қылыш ұрды*. Қ ы л ы ч елгә ал (44р-41) — *қылышты қолға ал*. ♦Қылыч-да, -ум, -ын, -ындын, -лар. (ХШ). Буйурды л ә ш к ә р і н г ә атланың теб (81р-3) — *бұйырды әскеріне аттан деп*. ♦Ләшкәр-і, -інгә. (ХШ) Нетек кім чықты ерсе субх шаһы ажундын қачты зангиләр сипахи. *Қалай шықты таң шапағының шахы (күн), әлемнен*

қашты қараңғылық әскері (ХШ, 51а2). Мәлік фарманлады ханжар алың теб. Қолбасшы бұйырды қанжар ал деп (ХШ, 10617).

15. Асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер: йақұт (жақұт), дүрр (інжу) т.б.

Мысалдар: Ерін йақұт уа тіші дүрр. Ерні жақұт, тісі інжу (ХШ, 13617). Ерін йақұт уа тіші дүрр. Ерні жақұт, тісі інжу (ХШ, 13617).

Лексика-семантикалық тобындағы сөздер. Антонимдер:

Фарзана, ақыл – аблах (ақылды – ақымақ). Бұл антонимдер парсы және араб тілдерінің сөздері. Фарзана (пар.) – ақылды. Ош андын айды әй фарзана Фархад керек кім қылсаңан емді мені шад. Содан соң айтты: «Ей, ақылды, Фархад, енді мені шаттандыруың керек» (ХШ, 60621). Аблах (ар.) – ақымақ. Бұ сәргәрданлықым ош барча сендін берер аблаһ ақыл тілекін. Бұл сергелдеңдігімнің баршасы сен үшін, берер (Алла) ақымақтың да, ақылдының да тілегін (ХШ, 4).

Ақыл (ар.) – ақыл, ақылды. Ақыл келибән бу йердә көп хайр етәр. Ақылды келіп бұл жерге көр қайыр етер (Гл.).

Ағиар – йар (дұшпан – дос). Ағиар (ар.) – дұшпан. Хақиқат йар санадым чықты ағиар бұ базардын өзүм мың құрла бизар. Шынайы дос деп ойлады, дұшпан болып шықты, бұл базардан (істен) өзім мың есе безер болдым (ХШ, 58613). Йар (пар.) – дос. Хақиқат йар санадым чықты ағиар бұ базардын өзүм мың құрла бизар. Шынайы дос деп ойлады, дұшпан болып шықты, бұл базардан (істен) өзім мың есе безер болдым (ХШ, 58613).

Душвар – сахл, асан (қиын – оңай). Душвар (пар.) – қиын. Мазаж әфрүлсе кетсе истиқамат инән душвар табұлұр біл саламат. Денсаулық бұзылса, беріктік кетсе, сау-саламат жүру қиын болатынын біл (ХШ, 49а13). Сахл (ар.) – оңай. Сахл іш ол һич қазғұрмаңыз сіз. Оңай іс, еш қайғырмаңыз (ХШ, 63619). Асан (пар.) – оңай.

Зешт (пар.) – жаман. Не таң кім білгүрүр ол зешт йа хуб қылұр ол аны өз ішінге мансуб. Не таң, жаман-жақсыны белгілеп, оны өзінше пайымдар (ХШ, 62а2).

Хақиқат, йақын – йалған (ақиқат – жалған). Ахы (пар.) – бахыл (ар.) (жомарт – сараң).

Синонимдер: Фарзана, ақыл (ақылды); сидқ (шындық), хақиқат, йақын (ақиқат); йар, йаран (дос-жаран); сахл, асан (оңай), футух, файда (пайда).

Көпмағыналы сөздер: Сахл (ар.) – 1. Оңай. Сахл іш ол һич қазғұрмаңыз сіз. Оңай іс, еш қайғырмаңыз (ХШ, 63619). 2. Жай. Рузи қыл маңа бір сахл сана'ат кім аның бірлә дүниада бұлсам қана'ат. Жай бір кәсіпті ризық ет маған, дүниеде қанағат етейін соған (ХШ, 117616).

Бүгінгі күнгі мағынасынан өзгешелеу сөзге қала (пар.) – бекініс мағынасын беретін сөзді жатқызуға болады. Бар ол мың қаласы тағ үстүнде хазына көбрек аның һәм астында. Бар оның мың қаласы тау үстінде, ал қазынасы көбірек оның астында (ХШ, 1268).

Қорытынды

XIV ғасырдың Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» Алтын Орда жазба ескерткіштеріндегі лексика бірнеше лексика-тақырыптық топтар және лексика-семантикалық топтарға бөлінді. Ғылыми-зерттеу мақаламызды қорыта келе, тіл тарихы мен мәдениетті, жазба мұра мен ұлттық таным-түсініктің арақатынасын синхрондық тұрғыдан ғана емес, диахрондық тұрғыдан зерттеу маңызды екеніне көз жеткіздік. Лексика-семантикалық топтарды жинастырып, лексикографиялық параметрлерін жүйелеп, солардың негізінде қазақ тілінде аударма-түсіндірме сөздік жасау қажеттігі болашақта атқарылар міндет болмақ.

Мақалада XIV ғасырдағы Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки (Түркі тіліндегі Гүлістан)» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» лексикасы лексика-тақырыптық топтарға және лексика-семантикалық топтарға бөлініп, антоним мен синоним, полисемия құбылыстары, лексикалық қабаттары анықталды.

Лексика-семантикалық топтарға бөліп, антонимдік қатар, синонимдік және көп мағыналы сөздердің семантикасы мен қолданылу жиілігін саралау арқылы жазба мұралардың лексикалық қабаттары жүйеленді.

Ұлы Жібек жолында жасалған халықаралық сауда-саттыққа тән ұғымдардың Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба мұралардағы лексикалық қабаттар ғасырлар бойы мағыналық кеңею мен

жаңғыру үрдістерімен қазіргі қазақ тіліндегі экономикалық терминдердің қалыптасуына өзіндік үлес қосты.

Мақала API4869737 «Алтын орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» гранттық жоба аясында әзірленді.

Қысқарған сөздер: Гл. – Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» шығармасы; XIII – Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармасы.

Әдебиеттер

Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века на материале «Хосров и Ширин» Котба. В 4-х книгах / Э.Н.Наджиб. – М.: Гл. ред. восточ. лит–ры, 1979. – Книга 1. – 479 с.

Ибатов Ә. Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі (XII ғ.). – Алматы: Ғылым, 1974. – 278 б.

Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. 2017. – 658 б.

Сейтбекова А.А. Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі (XII-XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде). – Алматы: мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 452 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

Оразов М. Қазіргі қазақ тілінің семантикасы – Алматы, 1991. – 213 б.

Мамырбек Г., Сейтбекова А. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің графикалық, лексикалық және грамматикалық сипаты. Tiltanym. 2023;89(1): –182-188. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-182-188>

Сейтбекова А.А. Ортағасыр көркем поэтикалық жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кірме эмотив лексиканың қолданысы. Tiltanym. 2022; 87(3): –69-80. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-69-80>

Сабыр М.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы [Мәтін]: (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.

Сағындықұлы Б. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 109 б.

Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы // Turkic studies journal. – 2021. - № 3. – 47-54 б.

References

Nadjib E.N. (1979). Istoriko-sravnitelnyi slovar túrkskih iazykov XIV veka [Historical and comparative Dictionary of the Turkic languages of the XIV century]. 4 knjigah. M.: Gl. red. vostochn. lit–ry. Kniga 1. – 479 s. [In Russian].

Ibatov Á. (1974). Qutyptyń «Husraý úa Shyrın» poemasyńyń sózdigi (XII ǵ.) [Dictionary of Kutyp's poem "Khusrau-Shirin" (XII century)]. Almaty: Gylym. – 278 b. [In Kazakh].

Mamyrbekova G. (2017). Qazaq tilindegi arab, parsy sózderiniń túsendirme sózdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Almaty, – 658 b. [In Kazakh].

Seitbekova A.A. (2014). Arab-parsy sózderiniń túsendirme sózdigi (XII-XVII ǵǵ. jazba eskertkishter negizinde) [Explanatory Dictionary of Arabic-Persian words (XII-XVII centuries. on the basis of written monuments)]. Almaty: Memlekettik tildi damytý instituty, – 452 b. [In Kazakh].

Qazaq tiliniń aimaqtyq sózdigi (2005). [Regional Dictionary of the Kazakh language] Almaty: Arys. – 824 b. [In Kazakh].

Orazov M. (1991). Qazirgi qazaq tiliniń semantikasy [Semantics of the modern Kazakh language]. Almaty. – 213 b. [In Kazakh].

Mamyrbek G., Seitbekova A. (2023). «Husraý ýa Shyrın» eskertkishiniń grafikalyq, leksıkalyq jáne gramatikalyq sıpaty [Graphic, lexical and grammatical nature of the monument "Khusrau-Shirin"]. Tiltanyim; 89(1):182-188. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-182-188> [In Kazakh].

Seitbekova A.A. (2022). Ortaǵasyr kórkem poetikalyq jazba eskertkishter máttinderindegi kirme emotiv leksıkanyń qoldanysy [The use of emotive vocabulary in the texts of monuments of medieval artistic poetic writing]. Tiltanyim; 87(3): 69-80. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-69-80> [In Kazakh].

Sabyr M.B. (2004). Orta túrki tılı leksıkasy men qazaq tılı leksıkasynyń sabaqtastyǵy [Máttın] : (XIV ǵasyr jazba eskertkişteri negızinde). Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 315 b. [In Kazakh].

Saǵyndyqúly B. (2006). Altyn Orda jazba eskertkişteriniń (XIV ǵ.) salıstırmaly leksıkasy: oqu qúraly. Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 109 b. [In Kazakh].

Mankeyeva J.A. (2021). Qazaq tılıniń túrkilik sabaqtastyǵy // Turkic studies journal. – 2021. - № 3. – 47-54 b. [In Kazakh].